

УДК 314-053.4-053.5:94(477)"1648/179"
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-022

І. О. Сердюк

ПРИНЦИПИ ІМ'ЯНАРЕЧЕННЯ ДІТЕЙ В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті вивчається основні принципи ім'янаречення в суспільстві Гетьманщини. Встановлюються найбільш поширені імена, ставлення до імені та його вибору. Загалом вибір імені дитини цілком залежав від священика, котрий, однак, мусив взоруватися на запити своєї пастви. Такі уподобання формувалися як результат двосторонньої взаємодії релігії та соціуму. Церква могла запропонувати широкий вибір канонічних імен, однак населення використовувало досить обмежений набір найбільш популярних. При цьому чоловічий іменник був приблизно удвічі більшим, що є наслідком відповідного впливу християнства з його патріархальністю.

Ключові слова: Гетьманщина, дитинство, ім'я, святці, священик, християнство.

Будучи в Гадячі у січні 1709 р. при армії Карла XII, словацький євангеліст і автор однойменного щоденника Даніель Крман занотував свої спостереження про найпопулярніші в Гетьманщині імена. Йому, як людині з теологічною освітою та священику, вдалося скласти досить точний іменник: "Дітям дають різні ймення, з них визначніші такі: Фтеодор, т.е. Теодор; Фтеодос, т.е. Теодосіус; Василь, т.е. Басіліус; Марко, Терешко, Дем'ян, Федір, Іван, Михайло, а також жіночі: Хвеська, Теодора, Гораздка, т.е. Пульхерія; Мотря, т.е. Мотрона; Настя, т.е. Анастасія; Гелена, Марія, Зінька, Гапка, Палажка, Приська, Докія – а хто б згадав усі інші грубі вже самим звучанням" [1, с. 89–90].

Попри скарги на "грубе звучання", тобто погане знання мови, спостереження Крмана цілком корелюються із дослідженнями Юрія Волошина. За його підрахунками першу десятку найбільш популярних чоловічих імен козацької Полтави складали: Іван, Григорій, Василь, Федір, Петро, Семен, Яків, Степан, Андрій, Павло. Загалом ці імена носили більше половини полтавських чоловіків, причому кожен восьмий мешканець міста був саме Іваном. Що до жінок, то перша десятка імен виглядала наступним чином: Марія, Євдокія, Ганна, Параскевія, Агафія, Єфросинія, Тетяна, Уляна, Пелагія, Анастасія. Марією була кожна десята жителька Полтави [2, с. 152–153].

Такий іменник був зумовлений місцевими особливостями трактування відповідних релігійних норм та їх реалізації на практиці. Загалом механіка формування набору імен в традиційному християнському суспільстві в історіографії описана доволі детально. Гарними прикладами вивчення особливостей ім'янаречення в католицьких спільнотах ранньомодерної доби є відповідні фрагменти досліджень Цезаріо Кукльо (Cezary Kuklo) [3, с. 325–328] та Дороти Жоляндзь-Стшельчик (Dorota Żołądź-Strzelczyk) [4, с. 78–83]. Іменники православного населення Гетьманщини представлені у роботах Юрія Волошина. Йдеться про спільноти старовірів Стародубського полку [5, с. 162–179] та населення Полтави середини XVIII ст. [1, с. 146–159] Принципи ім'янаречення дітей на українському матеріалі досить детально описуються у спеціальній роботі Миколи Худаши. Автор проаналізував відповідні церковні приписи й дійшов до висновку, що вони зводяться до трьох основних вимог: а) власним хрещеним іменем може бути тільки церковно-календарне ім'я якогось церковного святого; б) це ім'я присвоює священик при здійсненні хрещення; в) хрестити новонароджену дитину й давати їй при цьому хрещене власне ім'я належить на восьмий день після народження. Необхідно зауважити, що даний сюжет у Миколи Худаши містить багато неточностей і занадто прямих трактувань писемних джерел (напр. він приписує Петрові Могили вимогу хрестити дитину двічі – вдома і в церкві). Також дослідження змішує до купи різні за часом і просторами традиції, однак воно дозволило констатувати, що церковні приписи не були монолітними, і їх не надто скрупульозно дотримувалися. Деякі з них, як вимога давати ім'я на восьмий день, взагалі на практиці майже не діяли [6, с. 185–200].

Щоб побачити дію цього алгоритму на практиці звернемось до щоденника священиків Кирнецьких. Ці парохі вели щоденні записи у 1787-88 рр., які містять багато інформації про життя і "роботу" сільського священика з Глухівщини. Отож, відповідно до записів щоденника, за якийсь час після народження дитини, до священика приходила баба, котра дізнавалася про ім'я майбутньої дитини: "дано ім'я через бабу будискую жителку Пелагію Выжиху сыну Матфея Шевця и жены его Анны на 15-е число сего мѣсяця Павлом [...] Марія Куртова приходила ради освьѣдомления ия о вчерашнемъ имени данномъ, а послѣ того приходила баба Іюляна Левенка чрезъ которую дано имя дочери Петра Хлистуна и жены его Софїи на 1 число марта мсца Евдокїею" [7, с. 14, 25].

Саме ж хрещення, за винятком форс мажорних обставин, священики Кирнецькі проводили переважно на наступний день чи через день після приходу баби. Форма і зміст записів вказують, що ім'я вибирав саме священик, повитуха мала повідомити про факт народження та домовлялася за хрещення. Про універсальність даного алгоритму свідчать обмовки інших джерел, або ж більш поширені згадки у літературі XIX ст. Тут важко утриматися, щоб не процитувати знайомі всім рядки Івана Нечуй-Левицького: "Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі вголову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі" [8, с.29–30].

Загалом наймення давалося за святцями на якийсь певний день на честь якогось святого. І тут ми наблизилися до дуже важливого моменту. Святці дають можливість вибрати ім'я кожного дня, однак

Кирнецькі вибирали дні, котрі переважно не співпадали з народженням дитини, приходом баби чи хрещенням. Вочевидь, на тлі можливого різноманіття йшлося про вибір з-поміж кількох найбільш бажаних варіантів, або взагалі, про один-два такі варіанти. Наприклад, 17 лютого 1788 р. священик дав дівчинці ім'я "на 1 березня" – Євдокія, таке ж саме було дане наступного дня, причому обох Євдокій хрестили разом – 19 лютого [7, с. 25–26, 28]. Кирнецький назвав дівчаток Явдохами практично за два тижні до дня вшанування їхньої Святої. Парох безперечно мав інші варіанти, "хронологічно" ближчі до хрещення, однак вибрав найкращий, на його думку варіант.

Цей та подібні приклади показують, що священики мали можливість вибору і не були жорстко прив'язані до святців. Тому, як це не парадоксально звучить, але знайомі всім історикам Гетьманщини повторення імен новонароджених у метричних книгах є результатом такого вибору. Саме тому, наприклад, у листопаді (18, 20, 22 числа) 1774 р. в приході Христорождественської церкви містечка Ярьська усіх трьох охрещених дівчат було названо Степанидами [9, арк. 65 зв.]. Або ж в 1780 р. у парафії церкви Різва Богородиці містечка Воронків 29-30 лютого хрестили трьох Василів підряд, з 16 по 27 листопада – чотирьох Катерин, з 28 по 30 листопада – чотирьох Варвар [10, арк. 31–32 зв.]. Те ж саме можна спостерігати й коли йшлося про двійню. У грудні 1766 р. в Ярьських хрестили дві двійні. Такі події були не частими, а коли вони у метричній книзі йдуть одна за одною, то взагалі є доволі рідкісним співпадінням [11, с. 116]. Отож, 11 грудня були охрещені син і донька Кліма Тараненка – Данило та Анна, наступного дня хрестили двійню Михайла Дмитрика – Данила та Анну [9, арк. 6 зв.].

Зауважу, що проблема ім'янаречення двійні варта окремої розвідки, тут цікавим для вирішення було б питання (не)використання імен парних святих та виокремлення якихось інакших особливостей. Ця проблема на матеріалах Гетьманщини не з'ясувалася. На позір, тогочасні джерела мають містити дані необхідні для цього, адже народження більше ніж однієї дитини не така вже й рідкість, вони трапляються раз на кожні 80 пологів, однак унаслідок високої дитячої смертності з таких діток виживали далеко не всі [11, с. 116]. Навіть велика вибірка з Генерального опису Лівобережної України 1965-1769 рр. з поміж 13 тисяч мешканців Гетьманщини дала мені можливість знайти тільки 41 двійню (див. табл. 1). Серед них не зафіксовано повтору жодної пари імен, вочевидь необхідно залучити більше емпіричного матеріалу.

Таблиця 1. Двійні та їхні імена з вибірки Генерального опису Лівобережної України [12]

хлопець – хлопець	хлопець – дівчина	дівчина – дівчина
	Гаврило – Тетяна	
	Сава – Меланія	
	Руф – Христина	
	Леонтій – Уляна	
	Ілля – Єфимія	
	Григорій – Єфросинія	
	Іван – Наталія	
Василь – Мартин	Трохим – Анна	Варвара – Горпина
Осип – Демян	Андрій – Уляна	Пелагія – Тетяна
Сава – Марко	Омелян – Мотрона	Наталія – Анна
Терентій – Федір	Яків – Єфимія	Марфа – Марія
Георгій – Максим	Єфим – Мотрона	Анна – Марфа
Михайло – Федір	Лаврін – Катерина	Степанида – Аріна
Сазон – Ісаак	Кирило – Пелагія	Меланія – Марія
Фома – Артем	Влас – Марія	Марія – Софія
Захар – Іван	Василь – Феодосія	Катерина – Анна
	Прокіп – Анна	
	Пилип – Васса	
	Тіт – Мотрона	
	Кіндрат – Пелагія	
	Федір – Анна	
	Василь – Анна	
	Аврам – Варвара	
	Пилип – Параска	
	Андрій – Ірина	

Що до повторюваності "одиночних" імен, то її природу на матеріалах Гетьманщини пояснив Юрій Волошин. Йдеться почасти про витіснення можливих варіантів одним більш популярним. Це видно зокрема на прикладах парних святих Петра і Павла, з яких перший стояв вище у релігійній ієрархії, а тому в населенні було більше саме Петрів. Власне поширеність цілого ряду імен, як то Андрій, Михайло, Петро, Анна, Варвара, Євдокія, Марія, Параска можна пояснити великою популярністю в Гетьманщині культів відповідних святих. З іншого боку прикладом зворотного впливу "надмірної" популярності була рідкість Микол, адже Святого Миколая вважали рівним Богові, а отже на його честь називати не можна було [5, с. 162–179].

Говорячи про популярність того чи того імені, необхідно також мати на увазі, що священик повинен був пропонувати варіанти, котрі б відповідали запитам пастви з її вподобаннями. Невідомо, як би відреагували

парафіяни на хрещення січневої дитини, наприклад, Гордієм, тоді, як можна не “винаходити велосипеда” і давати ім'я Василь. В силу різних причин в кожному індивідуальному випадку запити на ім'я могли різнитися, що могло підштовхувати до вибору популярного чи навпаки – рідкісного імені. До таких проявів “самостійності” паству могло підштовхувати вже саме Святе Письмо, зокрема сюжет з вибором імені для Івана Хрестителя: “А Єлисаветі настав час родити, і сина вона породила. І почули сусіди й родина її, що Господь Своєю милістю велику на неї послав, та й утішалися разом із нею. І сталося восьмого дня, прийшли, щоб обрізати дитя, і хотіли назвати його йменням батька його Захарій. І озвалася мати його та й сказала: Ні, нехай названий буде Іван! А до неї сказали: Таж у родині твоїй нема жадного, який названий був тим ім'ям! І кивали до батька його, як хотів би назвати його? Попросивши ж табличку, написав він слова: Іван імення йому. І всі дивувались” (Від Луки 1:57-63).

Цей сюжет є дещо парадоксальним у контексті даного підрозділу, адже з одного боку він наводить приклад самостійного вибору батьками непопулярного імені своєму сину всупереч тиску оточуючих. З іншого – дане ім'я було найпопулярнішим в Гетьманщині, тож важко сказати, як діяли ці рядки на своїх реципієнтів у досліджуваному мною соціумі. Але ми мусимо мати на увазі глибокий, важкореклексований вплив тогочасної народної релігійності, для якої, на думку Павла Лукіна, було характерним специфічне сприйняття культу святих в цілому, яке, зокрема, проявлялося у “спеціалізації”. Простолюд мало цікавили подробиці життя святого, які подвиги християнського смирення він здійснив, він міг цього і не знати. Але він гарно пам'ятав, який святий є помічником в різних ситуаціях. Навіть на більш повсякденному побутовому рівні ходило знання, що, наприклад, Флор і Лавр – покровителі коней, Власій – коровам, Настасій – вівцям, Василь – свиням, Терентій – курям і так далі. Відповідно про спеціалізацію більш універсальних та найбільш шанованих святих знали всі [13, с. 43–44].

Специфіку іменника також можна обережно досліджувати і з точки зору історичної демографії. Так, відсутність Микол у тогочасному соціумі пояснюють також тим, що хлопчики, котрі мусили б народитися на зимового чи весняного Миколи (19.12 та 22.05), були б зачаті у піст, що теж зменшує імовірність використання цього імені [5, с. 173]. Однак, у світлі мого дослідження сезонності народжень (наведено вище) це пояснення не працює, натомість “сезонний” фактор міг зіграти на руку Василям, адже у січні число хрещень було найвищим. “Математика” також працює на користь Федорів, але найбільше – Іванів, це ім'я зустрічається у святцях по кілька разів кожного місяця, а отже хлопчиків ним можна було найменувати цілорічно.

Проаналізовані вище фактори зумовили специфіку іменника, зокрема те, що використовувалася порівняно невелика частина можливих імен. Це добре видно на прикладі мешканців ранньомодерної Полтави. Там, за підрахунками Юрія Волошина 2951 жінка використовувала 50 імен, а 2863 чоловіки носили 118 імен [2, с. 152]. Такі дані також промовисті у статевому розрізі, чоловічий іменник був удвічі більш наповнений, що можна пояснити порівняно маскуліним складом пантеону християнських святих. Це також пояснює і частотнішу повторюваність жіночих імен у метриках, котру, думається, багато дослідників зауважили для себе емпіричним шляхом.

Я свідомий того, що “механіка” надання імені мною змалювана на рівні етюду, це доволі узагальнена схема, котру необхідно доповнювати розглядом точкових аспектів та казусних випадків. Мова може йти, зокрема, про наявність/відсутність особливостей ім'янаречення в представників окремих соціальних чи соціо професійних груп. Наприклад, дослідження імен ремісників полкового Переяслава дозволило Оксані Коваленко зробити висновок про важливість імен Кузьма та Демян для місцевих шевців. З усіх представників ремісничих спеціальностей імена цих святих – покровителів шевства носили тільки члени шевського цеху. За умови підтвердження на більш значному джерельному матеріалі такі факти можуть мати велику вагу, адже місце в цеху і родинне ремесло передавалося у спадок, тож батьки могли сподіватися, що їхні діти теж будуть шевцями. В такому разі отримання дитиною відповідного імені означало те, що або батьки могли впливати на священника в його виборі (і хотіли це робити), або ж те, що священник врахував ремесло батька, тобто реагував на запит конкретної особи.

Для уникання схематизму важливим є також розгляд конкретних випадків, котрі можуть допомогти удосконалити модель, зокрема й тим, що в неї не повністю вписуватимуться. 7 червня 1788 р. у дяка Федора Кирнецького народився син, наступного дня батько Федора отець Андрій без посередництва баби дав ім'я своєму онуку “на сіє число” Федір. Ще наступного дня, (на третій день від народження) відбулося хрещення [7, с. 53]. Бачимо, що у цьому разі хрещення відбулося досить швидко, хоча про загрозу для здоров'я малюка не йшлося. До того ж це був чи не єдиний випадок, коли ім'я було дане не на якийсь інший день, з іншого боку воно було досить популярним. Привертає увагу, що батька і сина, відтак, звали однаково. Взагалі, в Гетьманщині імена батьків і дітей часто співпадали, так само, як і в одній родині могло бути кілька дітей з однаковим іменем [2, с. 155], у тому числі й новонароджених дітей називали так само, як і старших діток, що вже померли. У цьому сенсі писемні облікові джерела суперечать тезі етнографів про те, що в досліджуваному мною соціумі діткам не давали імена їхніх померлих братів і сестер.

В загальну схему поведінки Кирнецьких не вписується також випадок, коли ім'я було дане “назад”. Спочатку 12 жовтня священник дав дівчинці ім'я на 14 число Параска, а наступного дня (13 жовтня) іншу дівчинку назвав Палажкою “назадъ на 8 е число сего мѣся” [7, с. 83]. Важко сказати, що керувало парохом, адже він мав усі підстави назвати однаково обох дівчаток, принаймні, він так робив неодноразово, але в цьому випадку щось (чи хтось) змусив його вчинити не так як завжди.

Зрештою, пригадаймо ще один епізод, важливий своєю казусністю. 23 вересня 1788 р у парафії Кирнецьких народилися близнючки з фізичними вадами. Одна дитинка народилася мертвою, а жива дівчинка мала фізичні вади, як записав автор щоденника, вона була “живое подобие женское” [7, с. 73]. Це

маля священник назвав Фекла. Постає питання чи не фізична вада підштовхнула дати таке непопулярне (доволі рідкісне) ім'я? Нагадаю, що, парох не пішов хрестити дівчинку, вона була охрещена у монастирі. Тобто ситуація цікава також тим, що ім'я дав один священник, а хрестив дівчинку під цим ім'ям – інший [7, с. 82].

Якщо підсумувати, то вибір імені дитини цілком залежав від священника, котрий, однак, мусив взоруватися на запити своєї пастви. Питання про те, хто тримав першість у формуванні такої моди - парох чи парафіяни, видається таким же як і про курку та яйце, адже подібні уподобання мусили формуватися як результат двосторонньої взаємодії релігії та соціуму. Церква могла запропонувати широкий вибір канонічних імен, однак населення використовувало досить обмежений набір. Носіями десяти найбільш поширених в Гетьманщині імен були 51% чоловіків і 57% жінок. Цей узагальнений іменник може мати варіації на рівні локальних спільнот, соціо професійних груп, тощо. Однак встановлення цієї специфіки сьогодні є проблемним і вимагає значних досліджень на мікрорівні.

Джерела та література

1. Крман Даниел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2010. – 260 с.
2. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – К.: К.І.С., 2016. – 356 с.
3. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Cezary Kukło. – Warszawa: DiG, 2009. – 532 s.
4. Żołądź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce / Dorota Żołądź-Strzelczyk. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – 354 s.
5. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
6. Худаш М. З історії української антропології / Михайло Худаш. – К.: “Наукова думка”, 1977. – 236 с.
7. Щоденник Андрія та Фора Кирнецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – 100 с.
8. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря; Кайдашева сім'я / Іван Нечуй-Левицький. – К.: Дніпро, 1989. – 272 с.
9. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 157. – 66 арк.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 764.
11. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2011. – 304 с.
12. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 1, 2, 6, 17, 25, 37, 39, 42, 50, 57, 75, 77, 80, 90, 93, 94, 98, 103, 104, 119, 120, 141, 147, 187, 192, 228, 301, 318, 325, 345, 347, 350, 393, 423.
13. Лукин П. Народные представления о государственной власти в России XVIII века / Павел Лукин. – М.: Наука, 2000. – 294 с.

Serdyuk I. Principles of naming children in society of Hetmanschyna: to the formulation of the question.

In the article the main principles of the name of naming in the society of the Hetmanschyna are studied. The most common names, the relation to a name and its choice are determined. The choice of the name of the child was entirely dependent on the priest, who, however, had to be guided by the requests of his flock. Such preferences were formed as a result of the bilateral interaction of religion and society. The church could offer a wide choice of canonical names, however the population used a rather limited set of the most popular ones. At the same time, the set of male names was about twice as large as the female one, which is a consequence of the corresponding influence of Christianity with its patriarchy.

Key words: Hetmanschyna, childhood, name, saints, priest, Christianity.